

توسعه پایدار در منطقه خاورمیانه با تاکید بر کشور ایران

سمیه محمدی حمیدی^۱، نوبخت سبحانی^{۲*}

^۱ دانشجوی دکتری رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه محقق اردبیلی، ایران

^۲ دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه علوم تحقیقات تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۹۴/۵/۷؛ تاریخ پذیرش: ۹۵/۳/۱

چکیده

امروزه، مبحث توسعه پایدار به عنوان یکی از کلیدی‌ترین دغدغه‌های مهم در جامعه بشری مطرح می‌باشد به طوری که اکثر کشورهای جهان سعی می‌کنند در این زمینه پیشگام باشند؛ به همین منظور، اغلب این کشورها برای رسیدن به این مهم، دست به تغییر و تحولات در بُعد جهانی می‌زنند. با توجه به اهمیت و ضرورت توسعه پایدار کشورها و همچنین لزوم توجه به این امر در کشور ما، باید به عواملی که این توسعه را به همراه دارند اهمیت و توجه کافی را داشت. لذا این پژوهش با هدف بررسی جایگاه ۱۶ کشور خاورمیانه از لحاظ وضعیت توسعه پایدار با استفاده از ۳۲ شاخص توسعه پایدار با تاکید بر کشور ایران از سال ۲۰۰۶ تا سال ۲۰۱۲ تهیه شده است. نوع تحقیق کاربردی و روش آن نیز تحلیلی - مقایسه‌ای می‌باشد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از روش ویکور (VIKOR) که یکی از روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره می‌باشد، استفاده شده است. با توجه به نتایج بدست آمده در سال ۲۰۰۶ و با توجه به شاخص‌های مورد مطالعه کشور تونس، کویت و مصر، در سال ۲۰۰۸ کشورهای کویت، تونس و ترکیه، در سال ۲۰۱۰ کشورهای مصر، ترکیه و ایران و در سال ۲۰۱۲ نیز به ترتیب کشورهای ترکیه، کویت و تونس در جایگاه‌های اول تا سوم قرار گرفته‌اند؛ همچنین با توجه به نتایج کشور ایران در سال ۲۰۰۶ در جایگاه چهارم، در سال ۲۰۰۸ با یک رتبه صعود در جایگاه چهارم، در سال ۲۰۱۰ نیز با یک رتبه صعود نسبت به سال ۲۰۰۸ در جایگاه سوم و بالاخره در سال ۲۰۱۲ با یک رتبه نزول دوباره در جایگاه چهارم در میان ۱۶ کشور مورد مطالعه در خاورمیانه قرار گرفته است؛ همچنین با توجه به داده‌های بین‌المللی کشور ایران از لحاظ شاخص‌های؛ میزان گازهای گلخانه‌ای، میزان اشتغال و انرژی تجدیدپذیر در سطح بین‌المللی وضعیت مطلوبی نداشته است که علت اصلی آن نیز افزایش بی‌رویه جمعیت و اقتصاد نفتی این کشور است.

واژه‌های کلیدی: توسعه پایدار، شاخص‌های توسعه پایدار، کشورهای خاورمیانه، مدل ویکور.

مقدمه

بیشتری را به ارمغان خواهد آورد و این برابری موجب نابودی قطعی فقر خواهد شد (نراقی، ۱۳۷۵: ۲۹). اما با تشدید مسائلی همچون فقر، بیکاری و نابرابری، حتی در کشورهایی که دارای رشد اقتصادی بالایی بودند، کاربرد متغیرهای اقتصادی به‌عنوان تنها عامل مؤثر در سنجش توسعه مورد تردید قرار گرفت (پورمحمدی و زالی، ۱۳۸۳: ۳۸). در این پژوهش، منطقه خاورمیانه به‌عنوان مورد مطالعه قرار گرفته است. این منطقه که کشورهای بسیار متنوع را در برمی‌گیرد، در طی چند دهه‌ای که دیگر مناطق در حال توسعه جهان نتوانستند گام‌هایی بلند در راستای توسعه اقتصادی و سیاسی و به‌طور کلی توسعه انسانی بردارند و از این قافله تا حد زیاد بازمانده‌اند (حافظیان، ۱۳۸۹:

توسعه ایده و تمرینی است که از اوایل قرن نوزدهم به وجود آمده است. این مفهوم با ایده پیشرفت تفاوت دارد (Cowen & Shenton, 1996, 1). عرصه‌ی مطالعات توسعه به‌صورت محدود در سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم پدیدار شد و به‌سرعت بر مجموعه‌ای از مشکلات اقتصادی کلان، به‌ویژه ارتباط جهانی، نابرابری بین کشورهای فقیر و غنی متمرکز شد (براهمن، ۱۳۸۱: ۴). و بالا بردن تولید ناخالص ملی و درآمد سرانه را اهداف توسعه قرار داده بودند و چنین فرض می‌کرده‌اند که رشد اقتصادی برابری

*نویسنده مسئول: n.sobhani65@gmail.com

توسعه نیافته است. کشورهای زیادی از پایین جداول طبقه بندی اقتصادی جهان خود را بالا کشیده اند، گوی سبقت را از ایران ربوده اند و جایگاه معتبرتری برای خود در توسعه جهانی به دست آورده اند و نه تنها به لحاظ اقتصادی رشد کرده اند بلکه به لحاظ وجاهت بین المللی و موقعیت سیاسی و فرهنگی نیز موقعیت برتری به دست آورده اند؛ بنابراین در مقاله ای حاضر سعی خواهد شد سطح بندی کشورهای خاورمیانه با توجه به شاخص های توسعه پایدار با تأکید بر کشور ایران که یکی از بزرگ ترین تولیدکننده های نفت و گاز دنیا محسوب می شود و آن چنان که باید و شاید نتوانسته است جایگاه مناسبی را در بین کشورهای جهان و خاورمیانه به دست آورد، بررسی خواهد شد.

مبانی نظری تحقیق

توسعه پایدار واژه جدیدی است که برای چالش سازگاری شکل و ساخت جامعه انسانی معاصر در چهارچوب پیشرفت آینده (توسعه از طریق حمایت محیطی تعریف شده است. واژه توسعه پایدار در دهه ۱۹۸۰ تولد یافت که در آن مفهوم سازگاری واقعی اقدامات جوامع انسانی، گنش های متقابل محیطی و ماهیت ساخت محیطی که مردم در آن زندگی می کنند نهفته است (الیوت، ۱۳۷۸: ۳). این نظریه در پی شکست مکاتب مختلف برنامه ریزی از جمله مدرنیسم و پسامدرنیسم در عدم توانایی به شرایط مطلوب زندگی و آثار مخرب بر محیط زیست جهانی ملی منطقه ای و محلی پا به عرصه وجود گذاشت (زیاری ۱۳۸۰: ۳۷۱). چالش های دهه ی ۱۹۸۰ که به شکل گیری سیاست های عملی میان توسعه و محیط زیست انجامید منجر به تدوین استراتژی حفاظت جهانی ۱ توسط سازمان ملل برای حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی و برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد ۲ انجامید. در این رویکردهای جدید بر توسعه پایدار، حفاظت محیط زیست به بهای از بین رفتن رشد

۶۲). در حال حاضر این منطقه در جهان بیشتر به خاطر اهمیت ژئوپلیتیک و وجود ذخایر عظیم نفتی جهان مطرح می باشد و علی رغم مواهب طبیعی فراوان، کشورهای این منطقه همواره از چالش های مشترکی رنج برده اند که موانع جدی را در مسیر توسعه پایدار آن ها ایجاد کرده است. بی ثباتی نظامی و سیاسی، نخستین ویژگی و مانع مشترک بر سر راه توسعه در منطقه خاورمیانه است. دومین عامل در توسعه نیافتگی، وابستگی عمده ی کشورها به درآمدهای نفتی است، که رفتارهای رانت جویانه، تقویت بروکراسی و محدودیت و تضعیف نهادهای مردم سالارانه را در پی داشته است (درگاهی، ۱۳۸۷: ۷۱-۹۲). سومین مانع در فرایند توسعه این کشورها نابرابری های جنسیتی و مشارکت نداشتن جدی زنان در فرایند توسعه این کشورها است که جلوی بهره برداری از استمدادهای نیمی از جمعیت این کشورها را می گیرد. ویژگی دیگر منطقه، میراث استعماری خاص در منطقه و طعم قدرت های جهانی در جهت سلطه بر ذخایر گسترده هیدروکربنی این منطقه است که عملاً موجب شکل گیری برخی از دولت های وابسته و در نتیجه تحدید دموکراسی و تکثر سیاسی شده است؛ اگرچه روند اصلاحات در این منطقه به کندی انجام می گیرد؛ اما بهبود نظام های آموزشی و بهداشتی، گسترش مشارکت زنان در برخی از کشورهای منطقه، اصلاحات برخی از کشورها جهت حرکت به سوی حکمرانی خوب و دسترسی نسل جوان به اطلاعات آزاد، نویدبخش بهبود مؤلفه های نهادی، زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی توسعه ی پایدار در این منطقه می باشد (میرشجاعیان حسینی و رهبر، ۱۳۸۹: ۶۴).

خاورمیانه منطقه ای است که به سبب حضور ایران در آن بیش از هر منطقه دیگری، تحولات آن برای سیاست خارجی ایران اهمیت دارد. ایران در دو دهه گذشته علیرغم اقتدار ملی و استقلال سیاسی و فرهنگی، در مسیر یک توسعه همه جانبه و پایدار، به خوبی پیش نرفته است و شاخص های اقتصادی حکایت از آن دارد که حتی به اندازه دیگران

عمومی سازمان ملل، این گزارش یک اهمیت سیاسی را ایجاد کرد که به دنبال آن در سال ۱۹۹۲ بسیاری از رهبران کشورها اصول توسعه پایدار را در کنفرانس جهانی توسعه و محیط طبیعت در کنفرانس ریودوژانیرو در کشور برزیل را مطرح نمودند (Kates & al, 2005:p10). مفهوم توسعه پایدار این پرسش را مطرح می‌کند در مفهوم پایداری چه چیزی برای چه کسی برای چه مدت و چرا مورد بحث قرار می‌گیرد؟ (Oneill:2002, p3).

از آنجایی که هدف اصلی توسعه پایدار، تأمین نیازهای اساسی، بهبود ارتقاء سطح زندگی برای همه، حفظ و اداره بهتر اکوسیستم‌ها و آینده‌ای امن تر و سعادت‌مندتر ذکر شده است. این هدف متضمن تناقضی است که بسیاری آن را از خصوصیات اصلی واژه توسعه پایدار یعنی تأمین رشد لازم برای بهبود سطح زندگی عموم و آینده‌ای مرفه‌تر و درعین حال حفظ اکوسیستم‌ها می‌دانند؛ لیکن موضوع این است که با تغییراتی که بشر در محیط و بستر طبیعی خود پدید آورده است به چنان مرحله بحرانی از تاریخ خود رسیده است که ادامه حیات سالم در کره زمین را مستلزم تجدیدنظر در فرضیاتی قرار می‌دهد که مدل‌های رایج برنامه‌ریزی و توسعه بر پایه آن‌ها قرار گرفته‌اند (بحرینی و مکنون ۱۳۱۳۸۰: ۲۸-۳۹). در این رابطه توسعه پایدار دارای مؤلفه‌ها یا جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، و زیست‌محیطی می‌باشد که هر کدام از مؤلفه‌های مذکور از عواملی چند متأثر بوده است. به گونه‌ای که در این رابطه در دوران پایداری توانمند بودن نیروی کار یک اصل مهم به حساب می‌آمد. اما قبل از دوران پایداری، سرمایه‌داری نقش اساسی در فعالیت‌های اقتصادی بود. ولی بعد از آن، سرمایه در اولیبتی بعد از نیروی کار قرار گرفت. با ورود به جامعه اطلاعاتی که مقارن با دوره پایداری است و تبدیل اطلاعات به عنوان نیاز اساسی و پایه جهت انجام تمامی فعالیت‌های بشری می‌باشد؛ لذا توجه به آن در اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی «دهه توسعه پایدار» و «جامعه اطلاعاتی» اهمیت خاصی برخوردار

اقتصادی یا کاهش رفاه اجتماعی پذیرفته نیست و بر توسعه همه‌جانبه اقتصادی و اجتماعی در راستای بهبود زیست‌محیطی و رفاه شهروندی، همگام با ترمیم و بازسازی محیط‌زیست برای نسل‌های آینده تأکید می‌ورزد (یوسفی، ۱۳۸۷). به عبارتی دیگر مسیر توسعه فرآیند تغییر در حرکت اجتماعات انسانی به جلو، به وسیله علوم مختلف و همچنین فرهنگ و ارتباطات و مدیریت می‌باشد (Morse, 2008: 34). توسعه، ابزارها و پارامترهای خاصی را برای آنالیز و ارزیابی چشم‌اندازها ارائه می‌دهد (Farrell, 2010:4)، و پایداری ثمره فعالیت‌هایی است که از راه ارزیابی توانایی‌هایی که منجر به پایداری سیستم می‌شود حاصل می‌گردد (Jackson, 2010:1). پایداری همچنین به توانایی جامعه، اکوسیستم و ... برای تداوم کارکرد در آینده نامحدود، بدون تحلیل رفتن منابعی که سیستم به آن وابسته است اطلاق می‌شود (Gilmanr, 1996:1).

ریشه پایداری در تلاش‌های جهانی برای حل تنش ما بین نیاز به دفع مصائب زیست‌محیطی و نیاز به حفظ فرآیند توسعه در آینده است (دانش‌پور و مرادپور، ۱۳۸۶: ۱۲). توسعه پایدار که امروزه یکی از موضوعات اصلی مورد بحث محافل توسعه و برنامه‌ریزی است، برآیند انگاره‌های مختلف توسعه است (حسین زاده دلیر و ساسان پور، ۱۳۸۵: ۸۶). در سال ۱۹۸۷ در کنفرانس جهانی محیط زیست و توسعه‌ی سازمان ملل، در گزارش هارلم برانت‌لند با عنوان "آینده‌ی مشترک ما" توسعه پایدار به عنوان فرآیندی تعریف شد که نیازهای فعلی، بدون تخریب توانایی‌های نسل آینده برآورده گردد (Tosun, 2001: 289-303). در حقیقت در گزارش برانت‌لند توجه به مقوله‌های برابری بین نسل‌ها، برابری درون نسل‌ها (شامل برابری اجتماعی و جغرافیایی)، حفاظت از محیط طبیعی، استفاده از حداقل منابع غیرقابل تجدید، بقای اقتصادی و تنوع، جامعه‌ی خود اتکا، رفاه فردی و ارضای نیازهای اساسی افراد جامعه مورد تأکید قرار گرفته است (شکوئی و موسی کاظمی، ۱۳۷۸: ۱۲۴). با پذیرش این گزارش از سوی مجمع

نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که توسعه اقتصادی که به بهای تخریبی محیط‌زیست این منطقه به دست آمده، نه تنها نتوانسته موجب بهبود مؤلفه‌های غیراقتصادی توسعه پایدار شود، بلکه زمینه افول آن‌ها را فراهم کرده است. حافظیان در سال ۱۳۸۹ در مقاله‌ای دیگر با عنوان آینده توسعه در خاورمیانه: چالش‌ها و چشم‌اندازها، به بررسی وضعیت کنونی توسعه‌یافتگی در منطقه‌ی خاورمیانه، به‌ویژه به چالش‌هایی را که این منطقه برای دستیابی به توسعه پایدار و توسعه انسانی در آینده نزدیک با آن روبروست پرداخته است. در این پژوهش محقق چارچوب تحلیلی نخبه‌گرایی برای درک علل توسعه‌نیافتگی منطقه خاورمیانه برگزیده است. بدین دلیل که در منطقه خاورمیانه رویکردها و رفتار افراد قدرتمند، در وضعیت عدم نهادینگی، راهنماهایی معتبر برای تحول سیاسی محسوب می‌شود. سپس به جایگاه منطقه خاورمیانه در میان دیگر مناطق در حال توسعه جهان و دلایل استثناء بودن این منطقه نسبت به دیگر مناطق جهان سوم و به‌نوعی عقب‌ماندگی این منطقه از روندهای مسلط جهانی هم در زمینه‌ی اقتصادی و هم سیاسی پرداخته‌اند. از مقالات که در این زمینه به مطالعه پرداخته‌اند و به نتایج ارزنده‌ای در این زمینه رسیده‌اند، می‌توان به زنگی‌آبادی و موسوی (۱۳۸۸)، نوری (۲۰۰۸) و مدرلی و دیگران (۲۰۰۳) نیز اشاره کرد.

روش تحقیق

با توجه به رویکرد پژوهش حاضر، نوع تحقیق «کاربردی- توسعه‌ای» و روش بکار گرفته شده «توصیفی- تحلیلی» است و داده‌های مورد مطالعه از سایت‌های اینترنتی و داده‌های مربوط به بانک جهانی و سایت رسمی توسعه پایدار که مرکز اصلی آن واقع در کشور هلند می‌باشد، گردآوری شده است؛ همچنین برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از روش‌های تصمیم‌گیری چند معیاره ویکور^۱ استفاده شده است و بر این اساس کشورها به ۳ گروه با وضعیت (مطلوب،

است و همانطور که رشد سریع با ارتباطی نزدیک و تنگاتنگ مقارن با هم بوده‌اند، ایجاد بسترهای لازم و مناسب جامعه اطلاعاتی شرط اساسی استمرار توسعه پایدار می‌باشد؛ بنابراین توسعه پایدار فرآیند هدایت یافته و در عین حال قابل انتخاب و برنامه‌ریزی شده است و به زیرساخت‌های توسعه‌ای و پویایی یا دینامیک اجتماعی نیاز دارد. با این وجود توسعه پایدار باید علاوه بر اینکه به کیفیت‌های مناسب زندگی و نیازهای نسل آینده توجه داشته باشد به: حفاظت محیط‌زیست نیز توجه کند که طی آن شهرها از یک توسعه شهری متوازی برخوردار شوند (حسین‌زاده دلیر، ۱۳۷۵: ۹۳).

پیشینه تحقیق

همزمان با انتشار گزارش برانت‌لند (۱۹۸۷) و پس‌از آن دستورالعمل^{۲۱} نشست ریو، موجی از دغدغه‌های جهانی در زمینه‌ی وضعیت توسعه پایدار، کشورهای جهان به‌ویژه کشورهای توسعه‌یافته را در بر گرفت (زاهدی و نجفی، ۱۳۸۵). در این میان، توجه بسیاری از محققان به سوی دو بُعد توسعه اقتصادی و زیست‌محیطی و عوامل شکل‌دهنده و یا تأثیرگذار بر آن‌ها معطوف شد. در این راستا، حجم بزرگی از تحقیقات به بررسی ارتباط رشد اقتصادی و فرسایش محیط‌زیست اختصاص یافت که اغلب رشد اقتصادی را به‌عنوان علت آلودگی زیست‌محیطی و تحلیل منابع طبیعی را به‌عنوان معلول، در نظر گرفتند (بدری و رکن‌الدین افتخاری، ۱۳۸۲). اگرچه تحقیقات متعدد در باب توسعه پایدار، ادبیات وسیعی را شکل بخشیده است که در درون آن می‌توان وجه نظرات و رهیافت‌های نظری متفاوتی را سراغ گرفت؛ اما همچنان اندیشیدن و تأمل پیرامون معضل توسعه پایدار اهمیت برخوردار است. در زیر به چند نمونه از تحقیقات داخلی و خارجی در زمینه‌ی توسعه پایدار اشاره شده است. رهبر و میرشجاعیان (۱۳۸۹) در مقاله‌ای به بررسی رابطه‌ی علیت میان مؤلفه‌های توسعه پایدار در کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا (منا) پرداخته‌اند،

2. VIKOR

1. Agenda 21.

مدل ویکور: این مدل به عنوان یک روش تصمیم‌گیری چندمعیاره برای حل یک مسئله تصمیم‌گیری گسسته با معیارهای نامتناسب (واحد‌های اندازه‌گیری مختلف) و متعارض توسعه داده شده است. این مدل بر رتبه‌بندی و انتخاب از یک دسته آلت‌رناتیوها، و تعیین راه‌حل‌های سازگار برای مسئله با معیارهای متعارض متمرکز شده است که می‌تواند به تصمیم‌گیرندگان برای رسیدن به تصمیم نهایی کمک کند. راه حل سازگار یک راه حل شدنی است که نزدیک‌ترین راه‌حل به ایده‌آل است و منظور از سازگاری نیز جوابی است که بر اساس توافق متقابل حاصل می‌شود. دیگر روش مبتنی بر فاصله روش تاپسیس است که یک راه‌حل با کوتاه‌ترین فاصله از راه حل ایده‌آل و دورترین فاصله از راه حل ایده‌آل منفی را تعیین می‌کند (Oprić et al, 2003: 9). ساختار این مدل به صورت زیر می‌باشد.

- ۱- تشکیل ماتریس داده‌ها بر اساس آلت‌رناتیو و شاخص
- ۲- محاسبه وزن شاخص‌ها را براساس آنتروپی و یا روش AHP
- ۳- تعیین بالاترین ارزش f_i^* و پایین‌ترین ارزش f_i^- توابع معیار در صورتی که $i=1, \dots, n$ باشد.
- ۴- محاسبه ارزش S_j و R_j برای $j=1, \dots, n$ که به صورت زیر تعریف می‌شوند:

$$f_i^* = \max_j f_{ij} ; \quad f_i^- = \min_j f_{ij}$$

- ۵- مقدار Q_j را برای $j=1, \dots, J$ به طریق زیر محاسبه می‌شود:

$$S_j = \sum_{i=1}^n w_i \cdot \frac{f_i^* - f_{ij}}{f_i^* - f_i^-} ; \quad R_j = \max_i \left[w_i \cdot \frac{f_i^* - f_{ij}}{f_i^* - f_i^-} \right]$$

- ۶- رتبه‌بندی عوامل براساس میزان Q_i

$$S_j = \sum_{i=1}^n w_i \cdot \frac{f_i^* - f_{ij}}{f_i^* - f_i^-} ; \quad R_j = \max_i \left[w_i \cdot \frac{f_i^* - f_{ij}}{f_i^* - f_i^-} \right]$$

محدوده مورد مطالعه

خاورمیانه^۱: فرهنگ جغرافیایی جدید و بستر، خاورمیانه را این‌گونه تعریف کرده است: منطقه

نیمه مطلوب و نامطلوب) تقسیم می‌شوند که در زیر به معرفی شاخص‌های مورد مطالعه و ساختار مدل ویکور اشاره شده است.

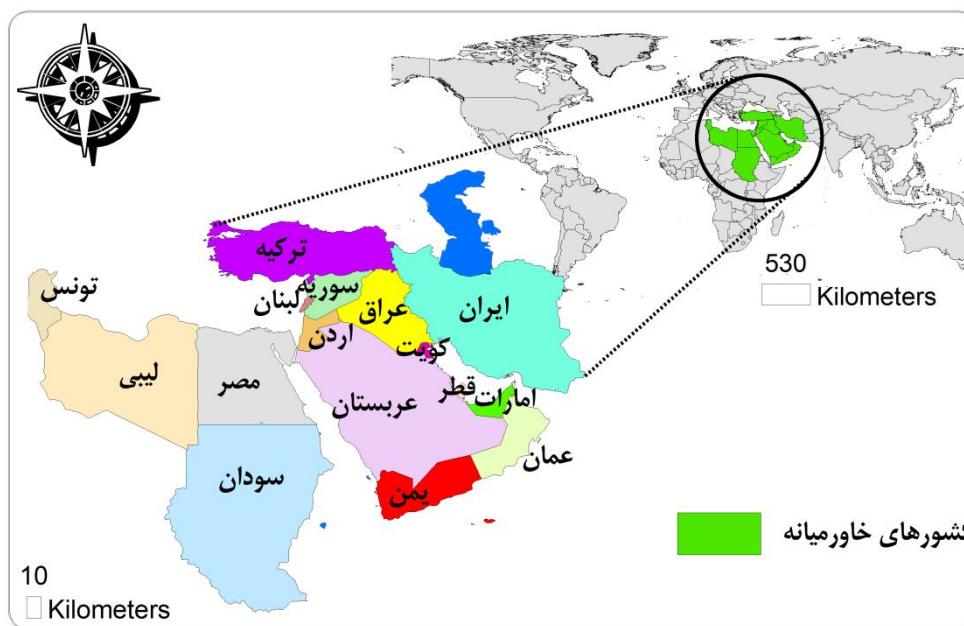
شاخص‌های مورد مطالعه

برای اندازه‌گیری توسعه پایدار در مناطق از شاخص‌های متفاوتی استفاده می‌شود با توجه به این‌که شاخص‌های توسعه پایدار به‌طور فزاینده‌ای در حال تبدیل شدن به ابزارهای محبوب برای نظارت بیشتر بر پیشرفت‌ها و تدوین سیاست‌های کارآمد برای سوق به توسعه پایدار می‌باشد (World Economic Global, 2001). شاخص‌های مورد مطالعه (در پیوست داده‌های مربوط به سال ۲۰۱۲ کشورهای مورد مطالعه نمایش داده شده است) در این پژوهش از سایت موسسه توسعه پایدار که واقع در کشور هلند می‌باشد به دست آمده است (<http://www.ssfindex.com>).

- **شاخص‌های زیست‌محیطی:** یکی از شاخص‌های مهم و حیاتی در توسعه پایدار شاخص‌های زیست‌محیطی می‌باشد. در این تحقیق از این گروه شاخص‌های زیر انتخاب شده است. کشاورزی ارگانیک، آب هوا و کشاورزی، طبیعت و محیط‌زیست، منابع آب تجدیدپذیر، میزان گازهای گلخانه‌ای منتشر شده، کیفیت هوا، تنوع زیستی، منابع طبیعی، آب کافی.
- **شاخص‌های اجتماعی:** این گروه از شاخص‌ها نیز یکی از ابعاد مهم توسعه پایدار می‌باشد. زیر شاخص‌های مورد مطالعه از این شاخص که در این پژوهش استفاده شده است شامل: حکمروایی خوب، برابری جنسیتی، رفاه بشری، رفاه محیطی، آموزش، زندگی سالم، سلامتی، توسعه شخصی و اجتماعی و اشتغال.
- **شاخص‌های اقتصادی:** از این گروه شاخص‌ها نیز زیر شاخص‌های زیر مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. توزیع درآمد، تغییر و انتقال، تولید ناخالص ملی، بدهی‌های عمومی، میزان پس‌انداز واقعی، مواد غذایی کافی.

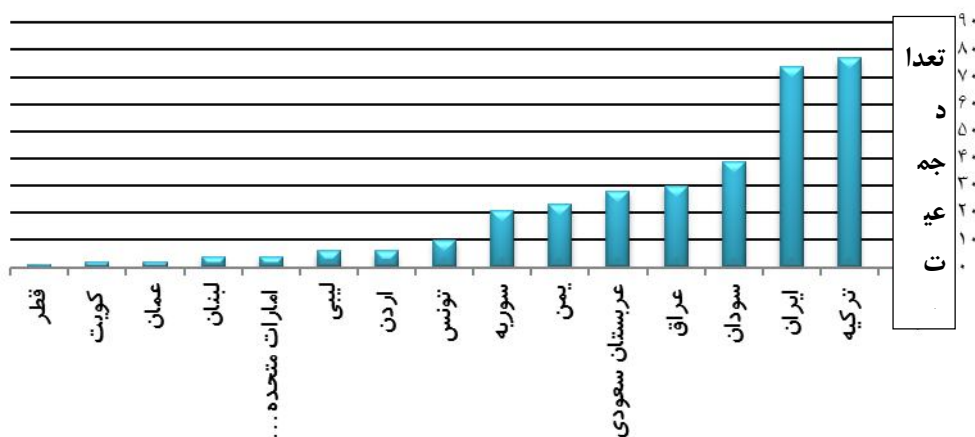
محدودیت دسترسی به داده‌ها، به مطالعه ۱۶ کشور خاورمیانه پرداخته شده است که در شکل (۱) موقعیت این کشورها با توجه به تقسیمات سیاسی و مرزی بین‌المللی نمایش داده شده است.

گسترده که در برگزیده کشورهای جنوب آسیا و شمال آفریقا است که در گذشته شامل افغانستان، پاکستان، هندوستان و برمه نیز می‌شده است. در حال حاضر تعریف مشخصی برای این کشورها در سطح جهان شناخته شده نمی‌باشد. در این پژوهش به علت

شکل ۱: نقشه موقعیت کشورهای مورد مطالعه ترسیم: نگارندگان

در شکل (۲) نیز این کشورها را به ترتیب تعداد جمعیت آن‌ها نمایش داده شده است.

شکل ۲: نمودار تعداد جمعیت * کشورهای مورد مطالعه
 *تعداد به میلیون نفر منبع: (<http://www.aftabir.com>)

چند شاخصه می‌باشد برای بررسی جایگاه هر یک از ۱۶ کشور مورد مطالعه از لحاظ برخورداری از شاخص‌های ۳۲ گانه توسعه پایدار استفاده شده است؛ همچنین برای روشن شدن جایگاه هر یک از کشورها وضعیت آن‌ها طی ده سال گذشته به ترتیب در سال‌های ۲۰۰۶، ۲۰۰۸ و ۲۰۱۰ و ۲۰۱۲ مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

– جایگاه کشورها در سال ۲۰۰۶ و ۲۰۰۸: بعد از انجام مراحل شش‌گانه این مدل نتیجه حاصل برای جایگاه هر یک از کشورها با توجه به داده‌های سال ۲۰۰۶ و ۲۰۰۸ به صورت جدول (۱) به دست آمده است که در زیر نمایش داده شده است.

با توجه به نمودار به‌ترتیب کشورهای مصر، ترکیه و ایران دارای بیشترین جمعیت در میان کشورهای مورد مطالعه می‌باشند این کشورها بیش از ۵۰ درصد از جمعیت کشورهای خاورمیانه را دارا می‌باشند؛ همچنین از لحاظ مساحت نیز به‌ترتیب کشورهای سودان، عربستان و لیبی دارای بیشترین مساحت و کشورهای لبنان، قطر و سوریه کمترین مساحت را در میان ۱۶ کشور مورد مطالعه دارند.

بحث و یافته‌ها

سطح‌بندی کشورها با روش ویکور: در این پژوهش از روش ویکور که یکی از روش‌های مهم تصمیم‌گیری

جدول ۱: جایگاه هر یک از کشورهای ۱۶ گانه با توجه به میزان ویکور در سال ۲۰۰۶ و ۲۰۰۸

رتبه ۲۰۰۸	Qi	Ri	Si	کشورها	رتبه ۲۰۰۶	Qi	Ri	Si	کشورها
1	0.322	0.05	1.479	کویت	1	۰,۳۲۳	۰,۰۲۸	۱۱,۳۶	تونس
2	0.321	0.046	2.401	تونس	2	۰,۳۲۲	۰,۰۲۸	۹,۳۶	کویت
3	0.449	0.05	3.403	ترکیه	3	۰,۴۹۱	۰,۰۴	۸,۴۶	مصر
4	0.5	0.05	4.522	ایران	4	۰,۵	۰,۰۵	۱,۴۹	ایران
5	0.592	0.05	5.403	مصر	5	۰,۵۲۹	۰,۰۵	۲,۴	ترکیه
6	0.628	0.05	6.522	امارات متحده عربی	6	۰,۶۲۹	۰,۰۵	۳,۴۲	عراق
7	0.628	0.05	7.400	عراق	7	۰,۶۲۸	۰,۰۵	۵,۴۲	امارات متحده عربی
8	0.665	0.044	8.455	عربستان سعودی	8	۰,۶۶۶	۰,۰۵	۴,۵	عربستان سعودی
9	0.664	0.027	9.316	اردن	9	۰,۶۶۴	۰,۰۵	۶,۵۲	اردن
10	0.693	0.05	10.47	لبنان	10	۰,۶۹۴	۰,۰۵	۷,۴۲	لبنان
11	0.859	0.027	11.31	سودان	11	۰,۸۶	۰,۰۵	۱۰,۵	سودان
12	0.859	0.05	12.47	لیبی	12	۰,۸۵۹	۰,۰۵	۱۲,۵	لیبی
13	0.894	0.05	13.53	سوریه	13	۰,۸۹۵	۰,۰۵	۱۳,۶	سوریه
14	0.925	0.05	14.50	عمان	14	۰,۹۲۶	۰,۰۵	۱۴,۵۳	عمان
15	0.955	0.05	15.42	قطر	15	۰,۹۵۵	۰,۰۵	۱۵,۴۲	قطر
16	1	0.05	16.77	یمن	16	۱	۰,۰۵	۱۶,۷۸	یمن

منبع: محاسبات نگارندگان

بیشترین میزان ضریب ویکور ۱ در آخرین جایگاه در میان این کشورها قرار گرفته است که دارای وضعیت مطلوبی از لحاظ شاخص‌های مورد مطالعه در منطقه می‌باشد. در این سال از لحاظ وضعیت سطح‌بندی به

همانطور که در جدول (۱) هم مشاهده می‌نماییم در سال ۲۰۰۶ میلادی کشور تونس با میزان ضریب ویکور (۰,۳۲) در نخستین جایگاه در میان ۱۶ کشور مورد مطالعه قرار گرفته است و کشور یمن نیز با

یافته و کشور ترکیه هم از جایگاه ۵ به ۳ ارتقاء یافته است. در سال ۲۰۰۸ از لحاظ وضعیت سطح بندی به ترتیب ۴ کشور دارای وضعیت مطلوب، ۶ کشور وضعیت نیمه مطلوب و ۶ کشور وضعیت نامطلوب هستند. وضعیت کشور ایران هم در این سال (۲۰۰۸) در وضعیت مطلوب و جز رتبه های برتر در میان این کشورها را دارا می باشد و هیچ تغییری نسبت به دو سال اخیر در جایگاهش به وجود نیامده است.

جایگاه کشورها در سال ۲۰۱۰ و ۲۰۱۲: به همین ترتیب در سال ۲۰۱۰ و ۲۰۱۲ نیز جایگاه هر یک از کشورهای مورد مطالعه به صورت جدول (۲) بوده است.

ترتیب ۵ کشور دارای وضعیت مطلوب، ۵ کشور وضعیت نیمه مطلوب و ۶ کشور دارای وضعیت نامطلوب هستند. کشور ایران نیز در این سال (۱۳۸۵) با ضریب ویکور (۰,۵) در میان ۱۶ کشور، رتبه چهارم را به خود اختصاص داده است.

طبق نتایج به دست آمده در جدول (۱) نیز در سال ۲۰۰۸ کشورهای کویت، تونس و ترکیه به ترتیب در جایگاه های نخست تا سوم و کشورهای عمان قطر و یمن نیز در سه جایگاه آخر در میان ۱۶ کشور مورد مطالعه قرار گرفته اند. با مقایسه نتایج سال های به دست آمده طی سال های ۲۰۰۶-۲۰۰۸ نشانگر این بوده که جایگاه کشور تونس از رتبه اول به دومی تنزل

جدول ۲: جایگاه هریک از کشورهای ۱۶ گانه با توجه به میزان ویکور در سال ۲۰۱۰ و ۲۰۱۲

رتبه ۲۰۱۲	Qi	Ri	Si	کشورها	رتبه ۲۰۱۰	Qi	Ri	Si	کشورها
1	0.07	0.029	2.333	ترکیه	1	0.46	0.049	۱/۴۰۰	مصر
2	0.322	0.027	9.328	کویت	2	0.487	0.05	۲/۴۵۸	ترکیه
3	0.32	0.027	11.328	تونس	3	0.535	0.05	۳/۴۹۱	ایران
4	0.5	0.05	1.4457	ایران	4	0.537	0.05	4.775	لیبی
5	0.5	0.04	8.3690	مصر	5	0.569	0.05	5.491	کویت
6	0.62	0.05	5.409	امارات متحده عربی	6	0.603	0.05	6.775	تونس
7	0.62	0.05	3.409	عراق	7	0.611	0.05	7.506	سوریه
8	0.66	0.05	4.524	عربستان سعودی	8	0.635	0.05	8.414	قطر
9	0.66	0.05	6.524	اردن	9	0.677	0.04	9.392	یمن
10	0.69	0.05	7.417	لبنان	10	0.702	0.05	10.41	اردن
11	0.86	0.05	10.518	سودان	11	0.732	0.04	11.39	امارات متحده عربی
12	0.86	0.05	12.518	لیبی	12	0.798	0.05	12.41	سودان
13	0.89	0.05	13.520	سوریه	13	0.864	0.05	13.47	عمان
14	0.926	0.05	14.520	عمان	14	0.899	0.05	14.68	عراق
15	0.95	0.05	15.498	قطر	15	0.939	0.027	15.31	عربستان سعودی
16	1	0.05	16.778	یمن	16	1	0.05	16.51	لبنان

منبع: محاسبات نگارندگان

کشور دارای وضعیت نامطلوب هستند. در این سال کشور ایران (۲۰۱۰) با یک رتبه صعود در جایگاه سوم قرار گرفته است که نسبت به دوره های قبل در وضعیت مطلوبی قرار دارد.

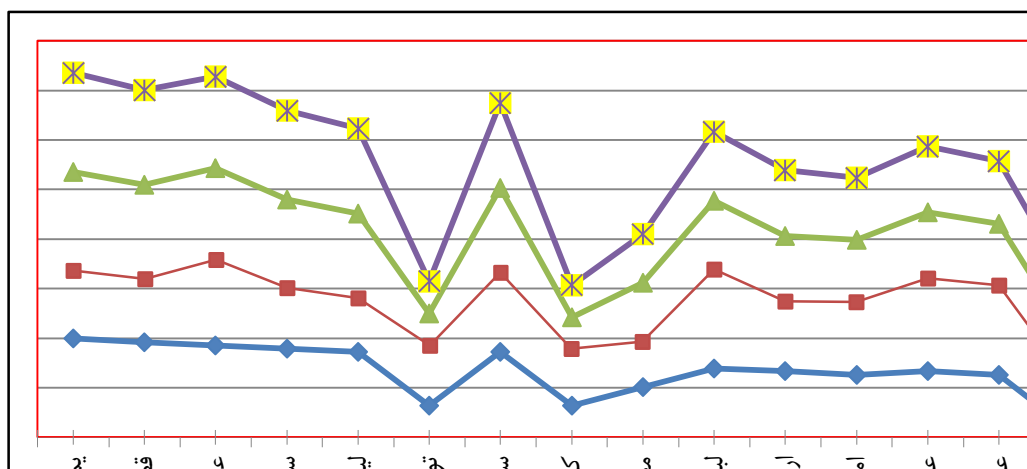
با توجه به این جدول (۲) نیز در سال ۲۰۱۲ کشورهای ترکیه، کویت و تونس با ضریب ویکور بین (۰,۳۲۲-۰,۰۷۱) در جایگاه های اول تا سوم قرار گرفته اند و کشورهای عمان، قطر و یمن نیز با ضریب

طبق نتایج به دست آمده در سال ۲۰۱۰ نیز به ترتیب کشورهای مصر، ترکیه و ایران در جایگاه های اول تا سوم و کشورهای لبنان، عراق و عمان از لحاظ میزان شاخص های توسعه پایدار با ضریب ویکور (۱-۰,۷۹۸) پایین ترین رده را در میان کشورهای مورد مطالعه به خود اختصاص داده اند. در سال ۲۰۱۰ از لحاظ وضعیت سطح بندی به ترتیب ۵ کشور دارای وضعیت مطلوب، ۵ کشور وضعیت نیمه مطلوب و ۴

خاورمیانه می‌باشند. خاورمیانه در تقاطع سه قاره آسیا، آفریقا و اروپا، در مجاورت اقیانوس هند قرار گرفته است و پنج دریای مدیترانه، احمر، خزر، سیاه و خلیج فارس در آن واقع شده‌اند. همچنین وجود چهار تنگه بزرگ در میان انشعاب اقیانوس‌ها، بندرها و راه‌های دریایی سبب شده است تا از دیرباز این منطقه به لحاظ تجاری و نظامی اهمیت راهبردی داشته باشد. همچنین این منطقه به علت قرار گرفتن در منطقه نفت‌خیز جهان و تنش‌های ایجاد شده بر سر همین موضوع نسبت به دیگر مناطق جهان توسعه چندانی نداشته است و بیشتر کشورهای واقع در این حوزه کشورهای در حال توسعه و جهان سوم محسوب می‌شوند. با توجه به نتایج به دست آمده از تجزیه و تحلیل شاخص‌های مورد مطالعه در ۱۶ کشور مورد مطالعه در چهار دوره به ترتیب سال‌های ۲۰۰۸، ۲۰۱۰ و ۲۰۱۲ در این منطقه نتایج حاصله به‌طور خلاصه به‌صورت شکل (۳) می‌باشد.

ویکور بین (۱-۰،۶۹۴) در پایین‌ترین جایگاه در میان این ۱۶ کشور قرار گرفته‌اند. در این سال از لحاظ وضعیت سطح‌بندی به ترتیب ۳ کشور دارای وضعیت مطلوب، ۷ کشور وضعیت نیمه مطلوب و ۶ کشور دارای وضعیت نامطلوب هستند. در این سال نیز (۲۰۱۲) وضعیت کشور ایران دوباره در جایگاه چهارم در میان کشورهای مورد مطالعه قرار گرفته است و هرچند نسبت به دو سال قبل به یک رده پائین‌تر نزول کرده، اما با این حال دارای وضعیت نیمه مطلوب‌تری در میان این کشورها می‌باشد.

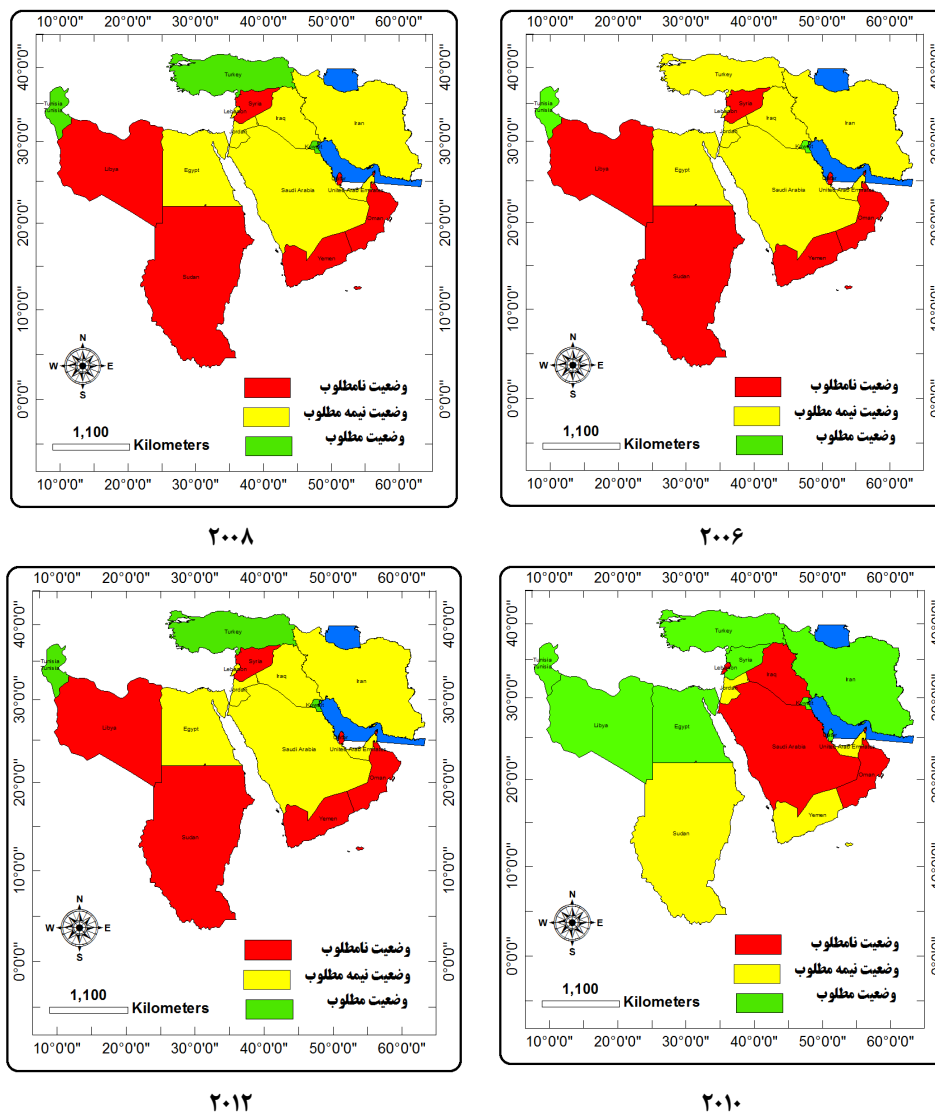
توسعه پایدار در کشورهای خاورمیانه: امروزه توسعه به‌عنوان یک فرآیند، مهم‌ترین بحث کشورها، به‌ویژه کشورهای در حال توسعه است. همچنین از توسعه پایدار به‌منزله‌ی نیروی محرکه پیشرفت متعادل، متناسب و هماهنگ اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی تمامی کشورها به‌ویژه کشورهای در حال رشد نیز یاد شده است. بسیاری از این کشورها واقع در منطقه

شکل ۳: نمودار جایگاه کشورهای مورد مطالعه در چهار دوره متوالی (منبع: محاسبات نگارندگان)

با توجه شاخص‌های مورد مطالعه در بین ۱۶ کشور مورد مطالعه داشته است. در مقابل کشورهای یمن، سوریه، قطر و سودان در این سال‌ها با توجه به شاخص‌های مورد مطالعه در حالت نامطلوبی قرار دارند (نقشه ۲).

همان‌طور که در نمودار هم مشاهده می‌نماییم تمامی کشورها از سال ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۲ تا حدودی وضعیت خود را از لحاظ توسعه پایدار بهبود داده‌اند (مقایسه نمودار سال ۲۰۰۶ با نمودار سال ۲۰۱۲). با توجه به نمودار کشورهای ترکیه تونس، کویت و کشور مصر در سال‌های مورد مطالعه دارای وضعیت بهتری

شکل ۴: نقشه وضعیت کلی کشورهای خاورمیانه از سال ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۲؛ ترسیم نگارندگان

با داشتن ذخایر عظیم گاز و نفت و سایر شاخص های اقتصادی بالقوه تاکنون نتوانسته است از جایگاه مناسب و مطلوبی در عرصه اقتصاد بین المللی برخوردار باشد (حیدری و انعامی علمداری، ۱۳۹۱: ۴۰). پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، در حدود نیم دهه، از طریق وابستگی به ابرقدرت غرب و تلاش برای ادغام در نظام سیاسی، فرهنگی و بین المللی به کشور برتر منطقه تبدیل شده بود. اما این برتری، عمدتاً «نیابتی» بود و با ظرفیت ها و قابلیت های برتری ساختاری ایران، پیوندی نداشت.

با توجه به نتایج به دست آمده از چهار دوره بررسی شاخص های توسعه پایدار کشورهای خاورمیانه با تأکید

کشور ایران و توسعه پایدار

ایران در قلب خاورمیانه همچون پلی دریای مازندران بزرگترین دریاچه جهان را به خلیج فارس و دریای عمان، از شمال به جنوب وصل می کند و گذرگاهی است برای ارتباطات فرهنگی- سیاسی دنیای شرق و غرب (محمدی و دیگران، ۱۳۸۹: ۴۵) و منطقه ای، با توانمندی های بین المللی که از تأثیرات «سطح جهانی» نیز برخوردار است که برتری خود را علاوه بر عرصه های سیاسی، اقتصادی، علمی و فناوری و نیز دفاعی، نسبت به کشورهای «محور قدرتمند» در منطقه آسیای جنوب غربی (خاورمیانه) جست و جو نماید و همچنین به عنوان یکی از کشورهای قدرتمند

می‌باشد و بهترین جایگاه ایران مربوط به سال ۲۰۱۰ می‌باشد که جایگاه سومی را به خود اختصاص داده است (جدول ۵).

بر کشور ایران می‌توان نتیجه‌گیری کرد که کشور ایران به‌طور کلی در دوره‌های مورد مطالعه نسبت به کشورهای خاورمیانه دارای وضعیت مطلوب‌تری

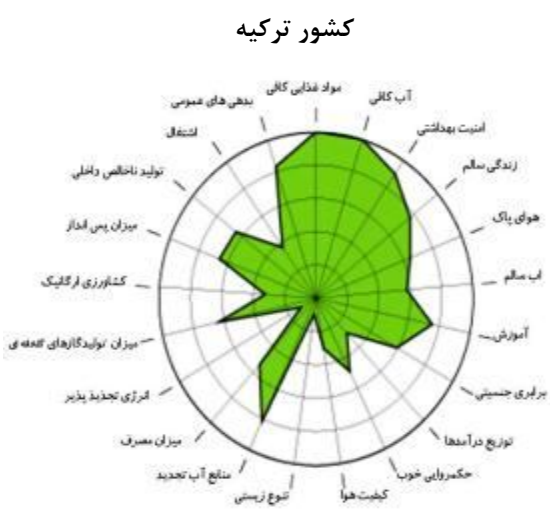
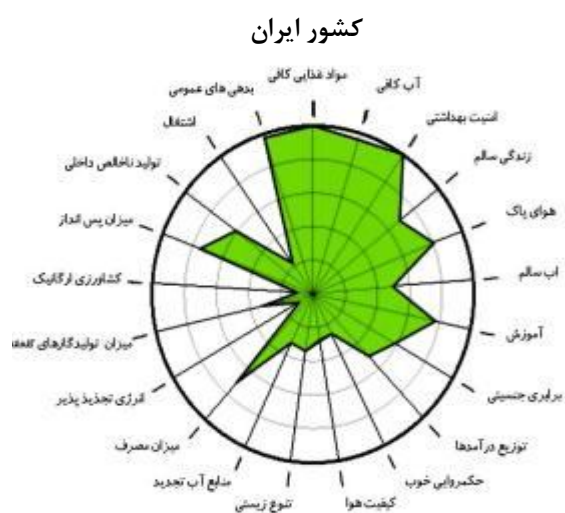
جدول ۳: وضعیت توسعه پایدار ایران نسبت به کشورهای مورد مطالعه

وضعیت کشور ایران بر اساس شاخص‌های توسعه پایدار در خاورمیانه			سال‌های مورد مطالعه
میزان ضریب اولویت	وضعیت از لحاظ توسعه پایدار نسبت به دیگر کشورها	جایگاه در میان کشورهای مورد مطالعه	
۰/۵	مطلوب	۴	۲۰۰۶
۰/۵	مطلوب	۴	۲۰۰۸
۰/۵۳	مطلوب	۳	۲۰۱۰
۰/۵	نیمه مطلوب	۴	۲۰۱۲

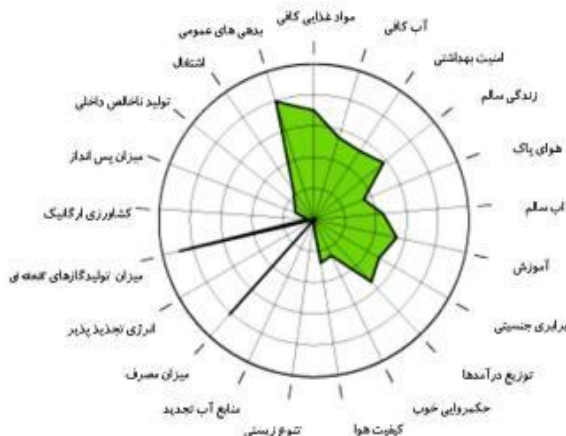
منبع: محاسبات نگارندگان

موسسه غیرانتفاعی Sustainable Society Foundation که در هلند واقع است بر اساس ۲۴ شاخص، وضعیت توسعه پایدار کشور ایران را در سال ۲۰۱۲ در میان ۱۵۱ کشور مورد مطالعه و به‌صورت شکل شماره برآورد کرده است که در زیر میزان این شاخص‌ها برای یک کشور با وضعیت مطلوب (ترکیه) و یک کشور با وضعیت نامطلوب (یمن) و کشور ایران به‌عنوان نمونه آورده شده است (شکل ۳).

همان‌طور که در جدول نیز مشاهده می‌کنیم از سال ۲۰۰۶ تا سال ۲۰۱۰ وضعیت کشور ایران نسبت به دیگر کشورهای مورد مطالعه تغییری نداشته است و ایران همچنان در جایگاه چهارم قرار گرفته است با این اوصاف نسبت به دیگر کشورهای مورد مطالعه نیز در وضعیت مطلوب از لحاظ شاخص‌های توسعه پایدار قرار گرفته است. تنها در سال ۲۰۱۰ این کشور با ضریب اولویت ۰/۵۳ به جایگاه سوم صعود کرده است. بالاخره در سال ۲۰۱۲ دوباره به جایگاه نخستین خود در میان کشورهای خاورمیانه قرار گرفته است.

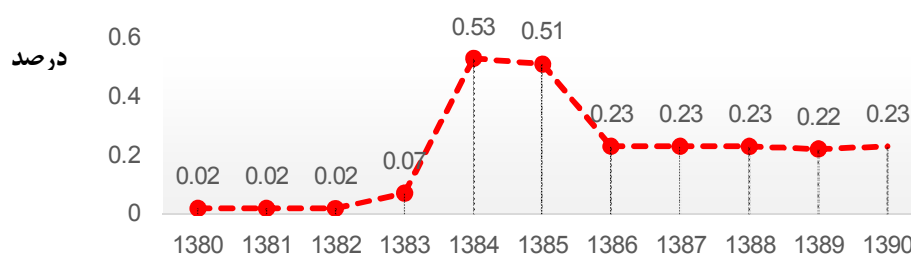
کشور یمن

شکل ۵: وضعیت شاخص‌های توسعه پایدار در دو کشور قوی وضعیت و ایران در سال ۲۰۱۲
منبع: (<http://www.ssfindex.com>).

امتیازات کمتری نسبت به شاخص‌های بالا می‌باشند. یکی از ضعیف‌ترین این شاخص‌ها می‌توان به شاخص‌های کشاورزی ارگانیک، انرژی تجدیدپذیر، اشتغال می‌باشد. همچنین با توجه به شکل بالا کشور ایران از لحاظ شاخص میزان تولید گازهای گلخانه‌ای در وضعیت بدتری قرار گرفته است. نمودار زیر میزان تولید انرژی‌های تجدیدپذیر (بیوماس - بیوگاز و جامد) کل کشور را از سال ۱۳۸۰ تا سال ۱۳۹۰ نمایش می‌دهد.

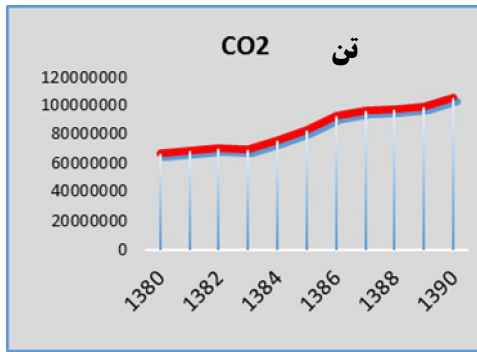
همان‌طور که در شکل بالا نیز مشاهده می‌نماییم در این سال که ایران در جایگاه سوم قرار گرفته است، شاخص‌های برتر و بدتر توسعه پایدار را به‌وضوح می‌توان مشاهده نمود. از میان این شاخص‌ها شاخص‌های امنیت بهداشتی، آب کافی، مواد غذایی کافی، بدهی‌های عمومی دارای بیشترین امتیاز و شاخص‌های آموزش، هوای پاک، میزان پس‌انداز، تولید ناخالص داخلی، زندگی سالم، میزان مصرف دارای امتیازاتی متوسط می‌باشند و بقیه شاخص‌ها دارای

شکل ۶: نمودار سهم تولید انرژی‌های تجدیدپذیر (بیوماس جامد و بیوگاز)
(منبع: سازمان آمار کل کشور)

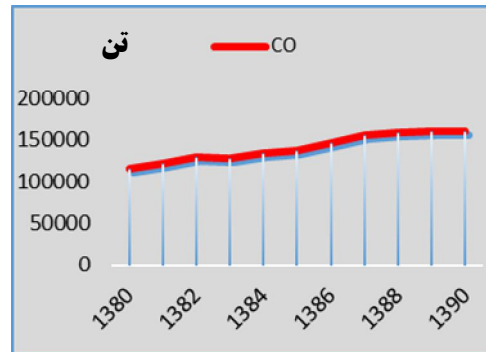
میزان تولید آن کاهش یافته است. نمودارهای (۴) و (۵) نیز میزان گازهای تولیدشده در کل کشور طی یک دهه را نمایش می‌دهد.

همان‌طور که در نمودار هم مشاهده می‌نماییم بیشترین میزان تولید انرژی تجدیدپذیر در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵ بوده است و به‌ترتیب از این سال به بعد

شکل ۸: نمودار میزان تولید گاز دی‌اکسید کربن

منبع (مأخذ: ترازنامه انرژی، وزارت نیرو، معاونت امور برق و انرژی، سایت سازمان آمار)

شکل ۷: نمودار میزان تولید گاز منواکسید کربن

برخورداری از میزان شاخص‌های توسعه پایدار می‌باشد.

آگاهی محدود از جنبه‌های اکولوژیکی توسعه، کمبود نیروی مطلع و مجرب و نبود منابع مالی و... همه این مسائل ارتباط تنگاتنگ باهم دارند و همراه با نارسایی‌های قانونی و نبود اطلاعات علمی مشکلات را روزافزون می‌سازند؛ بنابراین، مطالعه موانع توسعه در حوزه‌های چهارگانه نظام اجتماعی می‌تواند برنامه‌ریزان کشور را با تحلیل عمیق و علمی علل و موانع موجود بر سر راه توسعه آشنا سازد تا آن‌ها با طراحی برنامه‌های مدون توسعه در سطح کلان راه را به سوی توسعه پایدار کشور همراه سازند. در این راستا، با توجه به بررسی‌هایی که انجام گرفت می‌توان پیشنهادات زیر را در جهت بهبود شاخص‌های جهانی توسعه پایدار در کشورهای منطقه (خاورمیانه) و کشور ایران ارائه داد.

الف) در سطح منطقه

- ۱- اصلاحات حقوقی و قضایی در کشورهای خاورمیانه
- ۲- توسعه پایدار و فقر زدایی از طریق اصلاحات در حکومت‌های محلی و تقویت جوامع محلی
- ۳- بازنگری در نقش دولت‌ها ترویج اصلاحات تجاری در کشورهای خاورمیانه
- ۴- نهادینه کردن و سرعت بخشیدن به اصلاحات اقتصادی در کشورهای خاورمیانه
- ۵- ترویج و تقویت مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها در کشورهای خاورمیانه

نمودارهای فوق نیز میزان افزایش تولید گازهای منواکسید کربن و دی‌اکسید کربن و افزایش روزبه‌روز آن را به‌وضوح نمایش می‌دهند؛ بنابراین، با توجه به داده‌ها بیشترین نقاط ضعف کشور ایران در شاخص‌های توسعه پایدار مربوط به شاخص‌های زیست‌محیطی می‌باشد که جزء اصلی‌ترین گروه شاخص‌های توسعه پایدار نیز می‌باشد.

نتیجه‌گیری

تحولات سال‌های اخیر در فضای اقتصادی و اجتماعی، سیاسی و نظامی منطقه خاورمیانه، باعث تغییرات و تحولات عظیمی در شاخص‌های توسعه گردیده است. منطقه‌ی خاورمیانه به‌ویژه حوزه‌ی خلیج فارس به علت در اختیار داشتن بیش از ۶۰ درصد منابع تولید انرژی (نفت و گاز)، نقش ژئواکونومیک ویژه‌ای در عرصه جهانی دارد. در این پژوهش، ارزیابی شاخص‌های توسعه‌ی پایدار، مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. برابر بررسی‌های صورت گرفته با توجه به نمودار کشورهای ترکیه تونس، کویت و کشور مصر در سال‌های مورد مطالعه دارای وضعیت بهتری با توجه شاخص‌های مورد مطالعه در بین ۱۶ کشور خاورمیانه داشته است. در مقابل کشورهای یمن، سوریه، قطر و سودان در این سال‌ها با توجه به شاخص‌های مورد مطالعه در حالت نامطلوبی قرار دارند. در این بین کشور ایران به طور کلی در دوره‌های مورد مطالعه نسبت به کشورهای خاورمیانه دارای وضعیت مطلوب‌تری از لحاظ

۳. بدری، سیدعلی و عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری. ۱۳۸۲. ارزیابی پایداری: مفهوم روش. تحقیقات جغرافیایی، شماره ۶۹.
۴. براهمن، جان. ۱۳۸۱. توسعه مردم‌گرا، مترجمین: عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری و مرتضی توکلی. تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
۵. پورمحمدی، محمدرضا و نادر زالی. ۱۳۸۳. توسعه انسانی، چالش و چشم‌اندازها (با نگاهی تحلیلی به شاخص‌های توسعه انسانی در ایران). مجله علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز، سال دهم، شماره ۱۵، ویژه نامه‌ی جغرافیا.
۶. جمعیت و مساحت‌های کشورها. ۱۳۹۳. سایت آفتاب زمان دسترسی ۱۳۹۳: لینک دسترسی: <http://www.aftabir.com>
۷. حافظیان، محمدحسین. ۱۳۸۹. آینده توسعه در خاورمیانه: چالش‌ها و چشم‌اندازها. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۰، شماره ۱، پاییز ۱۳۸۹.
۸. حسین‌زاده دلیر، کریم و فرزانه ساسان‌پور. ۱۳۸۵. روش جای جای پای اکولوژیکی: شهرها با نگرشی برکلان شهر تهران. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، مشهد: شماره ۸۲.
۹. حسین‌زاده دلیر، کریم. ۱۳۷۵. اصول توسعه و عمران، تبریز، دانشگاه تبریز، ۱۳۷۵.
۱۰. حیدری، محمد و سهراب انعامی علمداری. ۱۳۹۱. دیپلماسی اقتصادی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال هشتم، شماره بیستم، صص ۶۱-۳۹.
۱۱. دانشپور، سیدعبدالهادی و رضامرادپور. ۱۳۸۶. مکان‌یابی سکونتگاه‌های روستایی پایدار (مطالعه موردی: روستای قره چای خراسان شمالی). نشریه شهر نگار، سال هشتم، ش ۴۵. صص: ۲۳-۱۲.
۱۲. درگاهی، حسن. ۱۳۸۷. رونق نفتی و چالش‌های توسعه‌ی اقتصادی (با تاکید بر ساختار تجارت و کاهش رقابت‌پذیری اقتصاد ایران). مجله‌ی تحقیقات اقتصادی، شماره‌ی ۴۳، صص ۷۱-۹۲.
- ۶- اصلاحات به منظور تسهیل در فضای کسب و کار در کشورهای خاورمیانه
- ۷- در نظر داشتن جنسیت در روند اصلاحات نهادی در کشورهای خاورمیانه
- ۸- ظرفیت‌سازی و تولید دانش برای قواعد حقوقی در کشورهای عرب
- ۹- ظرفیت‌سازی به‌منظور شفافیت حکمرانی و یکپارچگی در کشورهای خاورمیانه.

ب) در سطح کشور

۱. چالش و مسئله امنیت، هم در محیط‌های ملی و هم در سطح منطقه
۲. صنعت و فناوری: این امر چالش و شاخصی برای توسعه‌یافتگی و تسلط بر مناسبات عمومی کشورها با محیط منطقه‌ای است. (شاخص صنعت و تکنولوژی، تعیین‌کننده میزان استقلال و غلبه محیطی است).
۳. اجرای طرح‌های آمایش سرزمین و بهره برداری براساس توان اکولوژیکی نواحی کشور جهت نیل به شاخص‌های توسعه پایدار.
۴. فرهنگ سازی و تقویت ارگانهای آموزش دهنده نیروی انسانی ماهر در زمینه‌ی افزایش توان بهره وری.
۵. اجرای طرح‌ها و برنامه‌هایی جهت بهره برداری درست از منابع طبیعی برحسب توان و استعداد کیفی و کمی این منابع.

منابع

۱. آلیوت، جنیفر. ۱۳۷۸. مقدمه‌ای بر توسعه پایدار در کشورهای درحال توسعه. مترجم: عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری و حسین رحیمی، انتشارات توسعه روستایی، چاپ اول ۱۳۷۸.
۲. بحرینی، سید حسین و رضا مکنون. ۱۳۸۰. توسعه شهری پایدار، از فکر تا عمل، مجله محیط شناسی، شماره ۲۷ (۲۷)، ۴۱-۶۰.

23. Farrell, Patrick and ML Anderson. 2010. Sustainable multifunctional landscapes: a review to implementation. *Current Opinion in Environmental of sustainability*, 2:1-7. (<http://www.sciencedirect.com/>).
24. Gilmanr. 1996. sustainability.url:[Http://www.context.org/ICLIB/DEFS/AIADEF.HTM](http://www.context.org/ICLIB/DEFS/AIADEF.HTM).1996
25. Jackson, Louise, and Van-noordwijk, Meine. 2010. Biodiversity and agricultural sustainability: from assessment to adaptive management. *Current Opinion in Environmental of sustainability*, 1:1-8. (<http://www.sciencedirect.com/>).
26. Morse, Stephen. 2008. Post sustainable development. *Journal of Sustainable development*, 16 (5) Pages 341-352.
27. Nourry, Myriam. 2007. Measuring sustainable development: some Empirical Evidence for France from Eight Alternative indicators, *journal of Ecological Economics*, 67(3), Pages 441-456.
28. Oneill, j. 2002. Sustainability: ethics, politics and environment. In: *environment ethics and philosophy*, Ed. By oneill j, turner. R. k and batemen, i. j. Cheltenham: an Elgar reference collection.
29. Opricovic, S., and Tzeng, G.H. 2004. Compromise solution by MCDM methods: A comparative analysis of VIKOR and TOPSIS. *European Journal of Operational Research*, 156(2).
30. Sustainable Society Index - your compass to sustainability. 2012. Sustainable Society Foundation Update SSI-2012, now available! <http://www.ssfindex.com>.
31. Tosun, C. 2001. Challenges of Sustainable Tourism Development in Developing World the Case of Turkey, *Journal of Tourist Management*, 22(3), 289-303.
32. W. Kates, Robert, Thomas M. Parries, and Anthony a. leiserowitz. 2005. What sustainable development? Goals, indicators, values, and practice. *Environment science and policy for sustainable development*, 47(3): 8- 21. See: <http://www.heldref.org/env.php>.
۱۳. زاهدی، شمس‌السادات و غلامعلی نجفی. ۱۳۸۵. بسط مفهومی توسعه‌ی پایدار. *مدرس علوم انسانی*، شماره‌ی ۴۹.
۱۴. زنگی آبادی، علی و میرنجف موسوی. ۱۳۸۸. تحلیل فضایی نابرابری‌های جنسیتی و شاخص‌های مربوط به آن در کشورهای خاورمیانه. *فصلنامه جغرافیایی آمایش*، شماره ۷.
۱۵. زیاری، کرامت‌الله. ۱۳۸۰. توسعه پایدار و مسئولیت برنامه‌ریزان شهری در قرن بیست و یکم. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، دوره ۱۶۰، صفحه ۲۷۱ تا ۳۸۵.
۱۶. سایت رسمی سازمان آمار کل کشور، لینک دسترسی: <http://www.amar.org.ir/default.aspx>.
۱۷. شکوئی، حسین، و سید مهدی موسی کاظمی محمدی. ۱۳۷۸. مولفه‌های اجتماعی اقتصادی توسعه پایدار شهری، پژوهش موردی قم. اولین همایش مدیریت توسعه پایدار در نواحی شهری، دانشگاه تبریز.
۱۸. محمدی، تیمور، مجتبی کریمی، نگین نجارزاده و معصومه شاه‌کرم اوغلی. ۱۳۸۹. عوامل موثر بر تقاضای گردشگری در ایران. *فصلنامه علوم اقتصادی*، سال سوم، شماره ۱۰.
۱۹. میرشجاعیان حسینی، حسن و فرهاد رهبر. ۱۳۸۹. بررسی علیت میان مولفه‌های توسعه پایدار در کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا (منا). *فصلنامه مطالعات انرژی*، سال هفتم، شماره‌ی ۲۵، تابستان ۱۳۸۹، صص ۶۳-۸۸.
۲۰. نراقی، یوسف. ۱۳۷۵. توسعه و کشورهای توسعه نیافته. تهران، شرکت سهامی انتشار.
۲۱. یوسفی، زاهد. ۱۳۸۷. توسعه پایدار شهری و چالش‌های فرارو در تحقق‌پذیری آن. *مجموعه مقالات اولین همایش علمی سراسری دانشجویی جغرافیا، سازمان جغرافیای نیروهای مسلح*.
22. Cowen, M.P., and Shenton, W. 1996. *Doctrines of Development*, Rutledge, 1996.

